

Edisa Gazetić

Odustvo feminističke svijesti: žene pod zastavom
nacionalizma

Sažetak

Ovaj tekst istražuje razloge zašto su se žene priklonile etnonacionalističkim, odnosno fašisoidnim ideologijama na južnoslavenskom prostoru, ali i u drugim državama, Evrope i svijeta. Posljednjih nekoliko decenija žene u politici, posebno, umjesto da djeluju subverzivno spram nekih retrogradnih ideja, dragovoljno ih prihvaćaju i promoviraju kao mainstream. Postizanje jednakopravnosti u zapadnim društvima, omogućilo je ženama i u drugim zajednicama da učestvuju u raspodjeli moći i time, umjesto feminističke, promoviraju sasvim drugačiju svijest koja se temelji na prilagođavanju sistemu. Time smo u mnogim društvima izgubili mogućnosti za feminističku kritiku društva i sistema, a samim time i svijest o potrebi da se mijenjanju neke društvene norme, a samim time i društva u općem smislu.

Ključne riječi: *etnonacionalizam, fašizam, patrijarhalna kultura, feminizam, solidarnost.*

The absence of the feminist consciousness: women under the flag of nationalism

Summary

This article explores the reasons why women are loyal to the ethnic or fascist ideologies in the South Slavic communities, but also in other countries around Europe and the world. The last few decades politically active women instead of subversive action to some retrograde ideas they voluntarily accept and promote them as a mainstream. Achieving equality in Western societies has allowed women in other communities to participate in the distribution of power, but instead of feminist critique they promote adjustment to the system. Because of that in many societies we have lost opportunities for a feminist critique of society and systems and soon we lose awareness of the need to change some social norms and society in general way of meaning.

Key words: *ethnonationalism, fascism, patriarchal culture, feminism, solidarity.*

- *Nemaš nimalo ljubavi za Izrael?*
- *Nimalo ljubavi za svoj narod? (...)*
- *Nikad nisam voljela nijedan narod.*
- *Zašto bih voljela Jevreje?*
- *Volim samo svoje prijatelje.*
- *Samo sam za tu ljubav sposobna.*

(Margarethe von Trotta, *Hannah Arendt*, 2012)

Zašto bi neka žena voljela neki narod? Zašto bi neka žena voljela neku državu? Zašto bi bilo koja žena na svijetu voljela ili vjerovala da su savremna društva bolja od onih iz vremena kada su žene predstavljale imovinu mužu, ocu ili feudalnom gospodaru? Jesu li se u današnjim društvima širom svijeta desile reinterpretacije (i promjene u praksi) odnosa moći u kojem žene više nisu pasivne u odnosu na sve što se oko njih dešava? Je li se išta promijenilo u kreiranju stvarnosti, jesu li žene postale kreatorice političke i društvene stvarnosti, umjesto objekata koji drugi (muškarci) koriste u kreiranju svijeta i društva? Ako jesu, da li su žene u tom smislu koristile znanje feminističke kritike (patrijarhalne) kulture ili naučene patrijarhalne obrasce, koji su prije svega osmišljeni da uvjere (žene) da su stereotipne rodne uloge prirodna datost?

Očito je da su zahtjevi sufražetkinja za toliko žuđenom slobodom u zapadnim društvima dali rezultat, no čini se da su

rezultati tih zahtjeva u većini društava danas transformiranju konformističke prakse, koje ne propituju nikakva prava, jer se ona shvaćaju kao jednom data za sva vremena i pogodna za sve one koji se žele *prilagoditi*. Ključna riječ je, svakako, *prilagođavanje*. Ono je danas sadržano u svakom *mi*, pogotovu na prostoru na kojem živimo, ali to *mi* ne reprezentira sve pripadnike jedne zajednice, naprotiv, samo one koji se *prilagođavaju*. *Mi* danas znači isto što je nekada značilo kolonizatorsko 'mi – bijeli muškarci', te se čini da se u našem slučaju nije odmaklo od *elitnog*do nekog makar apstraktnog 'mi', koje reprezentira sve nas, odnosno i one koje nikada neće prihvatiti dominantne političke prakse. Otpor prema ovakvom *mi* trebala je ponuditi feministička svijest, čak i prije prvih (kvazi)demokratskih izbora. No, to se nije desilo,¹zbog nedovoljnog znanjaili uobičajenog mišljenja da demokratija sama po sebi nudi svima prava i slobode, pa se čini da smo danas bliži društvenom sistemu u kojem se „dominacija

¹Ovdje treba izdvojiti *Žene u crnom*, odnosno njihov rad i protest protiv svih oblika tiranije koje su preživjele i preživljavaju postjugoslavenske zajednice i prije početka ratova na prostoru Jugoslavije. *Žene u crnom*su devedesetih godina, i kasnije, stalno pružale otpor patrijarhatu, ratu, nacionalizmu, falsificiranju događaja i sjećanja itd. Također, su svo vrijeme, pa čak i danas, doživljavale nerazumijevanje, poniženja od strane vlasti i javnosti u Srbiji. Kolektivnom subjektu otpor spram bezumlja izgleda sasvim drugačije: kao izdaja najvitalnijih interesa jedne države, nacije, pa i vjere koja u stopu prati i blagosilja sve etnonacionalne politike i vođe.

gledana odozgo čini kao jednakost.“ (Hartsock 1987). Upitno je koliko danas ženski politički aktivizam, koji bi trebao implicirati neku feminističku svijest, utiče na stanje u društvima, pa i na pojavu novih fašizama, ili se uopće o ženskoj (feminističkoj) političkoj svijesti u našim okvirima ne može ni govoriti. Nažalost, stanje u postjugoslavenskim društvima govori u prilog ovom drugom, ali to nije samo slučaj sa ovdašnjim prostorom, žene su i u drugim društvima pristale na modele ponašanja koje (istinske) feministkinje¹ nisu željele, već naprotiv, borile su se protiv tog modela.

Jesu li danas žene slobodne da mogu odlučiti same šta žele, da same biraju svoju budućnost, kako je još devedesetih upozoravala K.H.Somers u intervjuima i djelima?² Naravno da

¹Velika je razlika između feministkinja koje se zalažu protiv uvođenja raznih zakona koji ukidaju prava drugima, i 'feministkinja' koje se nikada nisu i neće javno usprotiviti sistemu koji degradira neku manjinu. Feministkinje se u Hrvatskoj, naprimjer, posljednjih godina bore protiv nametanja katoličkog mišljenja i prakse o abortusu. Takva borba protiv miješanja religije u politiku, privatni život, posebno ženama, i pravila prema kojem se porodica ili brak definiraju u skladu sa dogmom, nezamisliva je u bosanskohercegovačkim okvirima. U BiH feministička udruženja i feministkinje nemaju zajedničku strategiju borbe protiv nametanja stereotipnih rodni uloga, niti se radi na sveobuhvatnom podizanju ženske svijesti o tradiciji kojoj i danas robuju mnoge žene. Radije se na tome radi patrikularno, u suprotnom bi ozbiljni feministički projekti značajno usmjeravali cjelokupno društvo u progresivnom smjeru.

²Kada Somers kaže u naslovu svoje knjige da su 'žene izdale žene', onda, prije svega, aludira na one žene koje su uspjele da se izbore

se mišljenje Somersove odnosi na američko društvo i na poziciju žena u tamošnjoj kulturi, s tim da patrijarhalna subordinacija žena diljem svijeta još uvijek postoji, ali danas ne možemo negirati ono što su zapadna društva postigla, a to je prisutnost žena na odlučujućim mjestima, ne samo u Sjedinjenim Državama, već i u drugim nezapadnim društvima. Ono što možda najviše zabrinjava je to koliko su žene na pozicijama moći učinile za druge žene¹, za društva u

protiv patrijarhalne subordinacije, ali nisu ta svoja iskustva željele podijeliti sa drugim ženama, na način da primjeri borbe postanu vidljivi u javnom prostoru i da se i dalje nastave boriti za slobodu svih marginaliziranih skupina u društvima širom svijeta. Većina kvaziosvijesćenih žena danas u bosanskohercegovačkim okvirima bira konformizam i propagirajući *feminizam*, koji koketira sa nacionalističkim, a time i fašističkim diskursima i politikama u ovoj zemlji.

¹Kada se govori o ženskoj angažiranosti u politici, prvo se kreće od njihove brojnosti u parlamentima, na ministarskim i premijerskim mjestima. Angažiranost, naravno, nije ni u najrazvijenim zemljama dostigla onu brojku prema kojoj bi žene, te nevladine i slične organizacije koje istražuju ovu problematiku i vrše pritisak na vlade, mogle biti zadovoljne. U tom pogledu „može se reći žene su zakoračile u svoju političku adolescenciju,“ (Pološki Vokić, Bulat 2013) ako se imaju u vidu vrijeme kada su dobile pravo glasa i postale dio političkog života pojedinih zemalja. Danas u većini zemalja svijeta žene participiraju u strukturama vlasti, zauzimaju političke i liderske pozicije, sa izuzetkom nekoliko država gdje politički uopće ne sudjeluju, kao što je to slučaj u Saudijskoj Arabiji ili Vatikanu, naprimjer, gdje papu biraju samo muškarci i samo muškarci mogu biti birani. U zemljama regiona participiranje se kreće od najviše stope u Makedoniji 30,9 do najniže u Sloveniji 14,4. Rješavanje problema zastupljenosti ženskoga roda u parlamentima i

kojima je nužno reducirati jezik mržnje, ksenofobiju, homofobiju i sl. Naravno, taj postotak¹ nije ni blizu onome koji je potreban, ali kako kaže Somers i muškarci i žene se bore većinom sa sličnim problemima u liberalnom kapitalizmu. Iako njezine opaske imaju više smisla unutar zapadnih društava, pogotovu što Somers kritizira ideologiju 'rodnih feministkinja', neke ideje su donekle primjenjive i na nezapadna društva u kojima je i danas potrebno boriti se protiv patrijarhalne ideologije, ali tako da sve žene mogu biti obuhvaćene tom borbom. Žalosno je, navodi autorica, da ideologija i različiti stavovi američki feminizam udaljavaju od istinske svrhe ženskog pokreta. (Somers 1994) Je li feminizam posljednjih godina izgubio podršku mladih žena da u njemu više ne vide ništa privlačno, niti ih zanima kritika obrazaca patrijarhalne

visokoj politici je također važno, ali se važnijim čini kreiranje politike koja se suprotstavlja fašizaciji društava u svijetu ili dokidanju plemenskih običaja, poput obrezivanja djevojčica, u imigrantskim zajednicama na Zapadu.

¹Iako se razne nevladine i slične organizacije bore za podizanje kvalitete života, posebno ženau kontekstusiromaštva, neke statistike koje Ujedinjene nacije sprovode kažu da oko 70% žena i djevojaka živi na granici siromaštva, tj. oko 980 miliona žena idjevojaka dnevno živi ispod granice siromaštva, odnosno od 1 dolara i 25 centi. Ista statistika obuhvaća i muškarce i dječake kojih je 420 miliona sa istim prinosom. <https://oxfamblogs.org/fp2p/are-women-really-70-of-the-worlds-poor-how-do-we-know/>, dostupno 7.4.2017. Ovome treba dodati i podatke da „danas, u dvadeset i prvom stoljeću, ima 775 miliona nepismenih odraslih osoba diljem svijeta, od kojih su dvije trećine žene.“ (Strober 2016:39)

dominacije autoriteta, koji danas ne mora biti samo muškarac, već i žena? Očito je da više, čak i u ovakvim kulturama kakva je bosanskohercegovačka, odnosno regionalne, ne možemo govoriti samo o tome kako su muškarci dominantni, kako ne dozvoljavaju ženama da ostvare svoje ciljeve na društvenom planu. Sada su isti taj model (i ne samo sada) počele primjenjivati i žene, a slijedeći taj model onemogućuju drugim ženama (i muškarcima) da ostvaruju svoja prava u raznim sferama društva. Nije li došlo vrijeme da shvatimo da su i žene oduvijek željele moć, samo su teže do nje dolazile i teže su uspijevale realizirati svoje ciljeve. Što se desilo ili dešava ženama, pa su danas više nego ikad prije spremne braniti ideju *čistog teritorija* od prisustva nekog drugog? Jesu li žene u nekim društvima zaboravile na gorka iskustva *drugih žena* koje ni danas nisu slobodne, kao što nisu bile ni u srednjem vijeku, naprimjer? Jesu li žene, koje obnašaju političke pozicije moći, opet u raljama sistema, kao nekoć kada su bile 'zatočenice' kućnog života i vlasništvo svojih muževa? Je li i njihova žudnja za pozicijama moći umanjila njihovu empatiju za druge? Svakako da solidarnost nije ultimativna samo jednom rodu, kao ni nasilje. „Ženska solidarnost počinje sa odlukom da čujem Drugu, da čujem njeno iskustvo, da pustim da njena priča izađe napolje onako kako je ona meni govori. A to znači da sam se složila da je iskustvo svake žene jednako vredno. Da

sam sebi važna i da mi je druga važna.“ (Mladenović 2015) Ovakav stav je stvar individualnog pristupa životu i ljudima, solidarnost svakako nije ultimativno ženska osobina, ali je uvijek od žena očekujemo. „Ženska solidarnost je odluka da priču Druge čujem, sa vrednostima i interpretacijama kakva ona sama ima. To znači da mi je stalo do nje, i da sam odlučila da imam prostor za priču Druge. Onda sam ja za Drugu javnost. Ona ima svedokinju. I njen jezik je u mom telu.“(Mladenović 2015) S druge strane, kultura, odnosno sistem je uvijek pronalazio način kako da mobilizira žene da subordiniraju¹ druge žene. „Čak i sada, širom svijeta uglavnom su žene te

¹ Širom svijeta žene sudjeluju u vlastitoj podređenosti tradiciji, kulturi, običajima. Možda su najstrašniji zločini nad ženskim tijelom danas oni koje žene čine drugim ženama, odnosno djevojčicama, a riječ je o genitalnom sakaćenju. Od početka devedesetih godina žensko obrezivanje postala je tema i izvan afričkih i islamskih zemalja. „Procjenjuje se da je od 100 do 140 milijuna žena, djevojaka i djevojčica na svijetu postalo žrtvama nekog oblika ženskog genitalnog sakaćenja, te da svake godine tri milijuna žena ili djevojaka bude povrgnuto ili je u opasnosti od mogućeg povrgavanja ovom štetnoj tradicionalnoj praksi. (...) Zbog migracija osoba koje potječu sa područja gdje se genitalno sakaćenje žena smatra prihvatljivim, problem je danas prisutan u Australiji, Kanadi, Sjedinjenim Američkim Državama, te u mnogim zemljama Europske unije.“ (B.Herceg Pakšić; E. Jakopović, *Sakaćenje ženskih spolnih organa: javni oblici, medicinska obilježja i kaznenopravna regulacija*, Pravni vijesnik, god. 31, br 2, 2015.) Pretpostavlja se da oko 180 hiljada migrantica u Evropi podvrgnuto ili je u opasnosti da bude podvrgnuto ovoj praksi. (<http://www.endfgm.eu/female-genital-mutilation/fgm-in-europe/>, dostupno 20.5.2018.)

koje provode rodne restrikcije. Zanimljivo mi je da institucije prebacuju odgovornost na žene da same nadziru vlastitu potlačenost.“ (Strober 2016:65) Brojne su žene u historiji i savremnom dobu čije su izjave ksenofobične,¹ genocidne, rasistične,² jednom riječju fašisoidne. Čini se da one osjećaju veću važnost pripadanja kolektivnom subjektu nego muškarcima,

¹ Zastupnica u evropskom parlamentu Ruža Tomašić, pripadnica desne struje u hrvatskoj politici, u jednoj svojoj izjavi naglašava kako su samo Hrvati stanovnici Hrvatske, a svi ostali su gosti. (<https://www.vecernji.hr/vijesti/ruza-tomasic-hrvatska-je-za-hrvate-ostali-su-gosti-525084>)

² Potpuno drugačije od onoga o čemu govori Lepa Mladenović, žene danas širom svijeta u raznim parlamentima, vladama, zastupaju surovu politiku i šire jezik mržnje prema drugom/oj, obrušavaju se na marginalizirane skupine i zagovaraju ksenofobiju. Jedna od najtežih izjava posljednjih godina dolazi od izraelske zastupnice Ayelt Shaked, pripadnice desničarske stranke Židovski dom, čiji su zastupnici poznati po izrazito radikalnim stavovima. U palestinskim, kao i svim drugim sukobima širom planete, fašizacija i demonizacija *drugih* uobičajena je praksa. Ayelt Shaked u vrijeme jednog od izralesko-palestinskih sukoba „objavila je na svojim stranicama poruku u kojoj zapravo cijeli palestinski narod proglašava teroristima te poziva na njihovo istrebljenje, konkretno spominjući palestinske majke - Shaked u poruci navodi kako one 'rađaju zmiје' te kako zbog toga trebaju 'nestati'. Na izjave zastupnice Shaked reagirala je izraelska novinarka Mira Bar Hillel, koja navodi da se Shaked služi istom retorikom kojom se služio Hitler kada je sve Židove želio proglasi neprijateljima njemačkog naroda, a židovske majke prisiljavao na pobačaj ili na sterilizaciju kako ne bi rađale nove zmiје. Istu tu retoriku, navodi Hillel koriste i mnogi mladi ljudi koji na svojim facebook i twitter profilima pozivaju na ubijanje Arapa i zabavljaju se dok gledaju kako bombe padaju po njihovim vršnjacima u Gazi. www.advance.hr, dostupno 23.09.2015.

a razloge sigurno treba tražiti u njihovoj stoljetnoj društvenoj nevidljivosti, kao i u činjenicama da su kazne za ženski otpor¹ uvijek drastičnije nego kada je riječ o muškarcima. No, jesu li žene svjesne da slanjem antiženskih poruka pokazuju koliko i same drže do vlastitog ženskog identiteta i da svojim (anti)ženskim djelovanjem protiv druge/og (u stvari i sebe kao druge) i osvajanju (ne-stvarne) pozicije moći, umjesto subverzije, pristaju na model kojim podjarmljuju (druge) žene i sve ostale marginalizirane skupine? Ali, one svakako ne kreću od vlastitog rodnog identiteta, one su ga već u početku eliminirale i pristale biti (etničko, vjersko, nacionalno) *mi*. Šta je cilj kada se *prilagodite* tom *mi* kao žena (čija je historija prava na našim prostorima oduvijek deklarativne prirode), da li se anti/žene² žele dokazati pred svojim muškim kolegama (koji su već utemeljili politiku progona), ili je *samo* riječ o moći koja se u našem slučaju stiče jedino ksenofobijom, mizoginijom, seksizmom, homofobijom i sl.? Zato su se i anti/žene uspjele

¹Andrić to najbolje pokazuje u pripovijeci *Anikina vremena*.

²Antiženska predvodnica u regionu je nesumnjivo Željka Markić, predsjednica udruge *U ime obitelji*, a slijede je i druge, poput Mirjane Petir, Ruže Tomašić, Brune Esih, zatim Dušanke Majkić, Sebiže Izetbegović, Borjane Krišto, Sande Rašković Ivić, Mire Marković, Vjerice Radete i mnoge druge koje se, članstvom u ekstremno desnim strankama, zalažu za ukidanje raznih prava *drugima*, najčešće neistomišljenicima ili pripadnicima drugog etnija.

izboriti za pravo da zabranjuju slobode drugima: ženama pobačaj, LGBT zajednicama bračna prava itd.

Književni (anti)ženski nacionalistički diskurs

Ono što se na političkom planu dešava u regionalnim društvima, posljednja dva do tri desetljeća, te zapadnim društvima, ostavilo je traga i u književnom diskursu. Populizam u javnom i političkom životu, producirao je (u regionalnim okvirima) i književne (ženske) tekstove u kojima je prisutna ideologija dijametralno suprotna ljudskim pravima, kao i razvijanju svijesti o rodnim ulogama u patrijarhalnim kulturama.

Razumljivo je da je početak afirmiranja ženskog pisma bio prije svega okrenut definiranju i promoviranju razlike koja postoji između tradicionalnog (muškog) i ženskog pisanja. Svakako da je to bilo iznimno važno, no danas, poslije skoro dva desetljeća od *écriture feminine*, žene više nemaju potrebu da pišu ženskim jezikom/tijelom/pismom. Od razlike u francuskoj feminističkoj kritici, do američkih teoretičarki koje su utemeljile pojmove feminilni, feministički i ženski tekst, (Moi, Grosz), do ustanovljavanja ženske književnosti i ženske potkulture unutar mainstream tokova (Showalter). Sve ove značajke doprinijele su da se iz mraka tradicije, mizoginog i

seksističkog poimanja ženskog, u općem smislu, izađe i otpočne drugačije razumijevanje svijeta, tradicije, povijesti, politike i mjesta ženskog subjekta u društvu, općenito. Još od početka osamdesetih u zapadnom kontekstu mijenja se svijest o važnosti ženskog pisanja, a već 1984. Nathalie Sarraute izjavljuje da je bavljenje muškim i ženskim pisanje potpuno besmisleno, i dodaje kako dok piše nije ni muškarac ni žena, niti pas ili mačka, „ja nisam ja.“ (Moi 2008:259-271). Ovakav stav, kako navodi Moi prozili iz poststrukturalističkih teorija koje su sa Barthesovom smrću autora, te Foucaultovom teorijom o radikalnom anti – humanizmu i teorijom J.Derride nestaje i interes za autora, pa tako i za tekst koji je upućen nekome.

Za južnoslavenski interliterarni prostor koji je prenapučen nacionalističkom i fašisoidnom retorikom, vrlo je važno kako na to i da li uopće imaju uticaja žene, odnosno feministička svijest. Književna ženska produkcija danas je sveprisutna u javnom prostoru, s tim da je teorijski interes za žensko pisanje i ovdje prestao biti ono što je bio odmah poslije ratnih sukoba. Neke su se autorice odlučile za snažan kritički osvrt na postojeće politike i usporedbu sa komunističkom prošlošću, (Ugrešić), te prikaz ženskog tijela izloženog raznim torturama i traumama (Drakulić), do autorica koje u svoj diskurs nisu željele unositi ništa od feminističke epistemologije. Nekima je

draže, a i njihovoj publici, da pišu o *gospodinusavršenom*, idealu kojem treba da stremi svaka žena i uz te trivijalne ljubavne zgode unesu i nešto od etnopatrijarhalnih i etnopolitičkih motiva. Slični narativi u muškom diskursu (Ćosić, Drašković, Aralica, Latić, Ključanin i dr.) već su se pokazali kao 'uspješnim' u privlačenju interesa određenog dijela čitatelja/ica. Oni su uspjeli mobilizirati publiku još od šezdesetih godina (Ćosić), koja je slijedila i vjerovala nacionalnim narativima koji su imali za cilj *osloboditi* narode 'tamnice', u koju su nevoljko stupili 1945. godine.¹ Početkom devedesetih i kasnije, ovi su narativi postali izvorom 'opstanka' naroda na ovim prostorima. Svakako da se od ženskog subjekta očekuje da ovakve narative prezre u javnom i pisanom diskursu, pokaže koliko su opasni za sve građane, a posebno za žene. Primjeri ubijanja žena u vrijeme Drugog svjetskog rata, govore o tome da se svaki 'muški' rat pretvori u rat protiv žena. „Gotovo dve trećine nemačkih Jevreja koji su deportovani u logore smrti i tamo ubijeni bile su žene, kao i 56 odsto Cigana koji su poslani u gasne komore Aušvica; postotak žena među

¹Olja Milosavljević u jednom od intervjua navodi da je antikomunistička histerijau književnosti proizvela sumnju u karakter antifašističke borbe, te sve više nametala negativnu percepciju jugoslavenkog socijalizma. (<https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/olja%20milosavljevic.doc.>, dostupno 20.04.2017.)

drugim milionima mrtvih zauvek će ostati nepoznat. Jedna novija studija o nacističkom medicinskom osoblju logora smrti otkrila je da su ti muškarci, lekari pretvoreni u ubice, bili kadri da funkcionišu uglavnom zahvaljujući muškoj solidarnosti, opijanju i veri u 'sveopšti nacistički muški ideal'." (Bok 2002:225-253) Najteži poraz za ženski subjekt u ovakvim okolnostima je pristupanje pokretu ili stranci koja promovira targetiranje 'drugog' kao nepoželjnog i remetilačkog faktora 'čiste nacije', koju za patrijarhalni i fašistički diskurs žene *prljaju* samim postojanjem. Žensko učešće u ratnim sukobima nije zanemarljivo, neki podaci govore da je u Njemačkoj za vrijeme progona Jevreja bilo angažirano više od pola miliona žena. (Lower 2014) Također, ratne zločine na prostoru SFRJ devedesetih godina činile su, osim muškaraca, i žene.¹Poredpisaca u rasplinjavanju mržnje prema drugoj

¹U ratu u Bosni i Hercegovini, ratne zločine, pored stotina muškaraca, činile su i žene, a samo neke od njih su optužene i procesuirane pred međunardnim ili sudovima u regionu. Najpoznatije među njima su: Biljana Plavšić, Rasema Handanović, Azra Bašić, Monika Simonović, Mirjana Janković, Indira Vrbanjac Kamerić, koja je bila upraviteljica ženskog logora na stadionu Polet u Bosanskom Brodu. „U optužnici se navodi da je odvodila žene na prvu borbenu liniju gdje ih je po čitavu noć silovalo desetine vojnika. Indiru Vrbanjac Kamerić po zvjerstvima pamte i prve komšije, a jedna od njih je svjedokinja Tužilaštva koja je željela ostati anonimna, a 1993. godine bila zatvorena zajedno sa sedmogodišnjom kćerkom.“ (https://www.slobodnaevropa.org/a/bih_i_zene_su_cinile_ratne_zloci/ne/9504408.html, dostupno, 7.4.2017.)

etničkoj skupini, učestvovala su, također, i spisateljice. Tako su autorice koristile već postojeći arsenal mržnje prema drugom/drugoj i u svojim tekstovima pokazivale žensko lice nacionalizma, odnosno fašizma. Klasifikaciji ženskih tekstova koju su razrađivale Moi i Grozs, svakako treba dodati i antižensko pismo koje se tiče prostora SFRJ, a vjerovatno i drugih, na kojem je ženska čitalačka publika izložena tekstovima koji promoviraju ženski doprinos dodatnoj patrijarhalizaciji, etnizaciji i fašizaciji društava.

Umjesto poruka o otporu patrijarhalnom autoritetu i izgrađivanja vlastite samosvijesti u tranzicijskim društvima, neke spisateljice su pronašle način kako da postanu 'popularne', ali i da populariziraju *laku* književnost s primjesama etničkog nacionalizma, ovisno iz koje postjugoslavenske zajednice dolaze. Tako Nevena Ivanović u tekstu *Žene i nacionalizam* govori o Ljiljani Habjanović – Đurović „kao posebno zanimljivom primeru ženskog doprinosa srpskom nacionalističkom diskursu u kontekstu ispoljavanja ekstremnih nacionalizama u bivšoj Jugoslaviji. Ova novinarka, koja se izmetnula u romanospisateljicu, iskoristila je takozvane ženske teme (rečima jednog ovdašnjeg kritičara: teme 'koje draže ženski čitalački nerv') da proizvede narativno štivo u čijem je središtu žena (štaviše, priznaje autorka, ta žena je ona sama), što je nekim književnim kritičarima dnevne i nedeljne štampe

(a i samoj autorki, razume se) bilo dovoljno da zaključe da je reč o 'ženskom pismu', a što bih ja, naprotiv, odredila kao patrijarhalno-nacionalističko štivo nastalo prisvajanjem koncepta ženskog pisanja i manipulacijom njime unutar trivijalnog žanra romanse i uz oslanjanje na populističku estetiku (novog) istorijskog romana.“ (Ivanović 2000:199-243) Na sličan način na bosanskohercegovačkoj književnoj sceni 'proslavila' se i Nura Bazdulj Hubijar, liječnica i spisateljica. Osim trivijalnih ljubavnih tema koje dominiraju opusom ove autorice, tekstovi obiluju žargonizmima, kolokvijalizmima, dijalektizmima, te odustvom standardnih sintaksičkih pravila. Pored ljubavne priče koja gotovo uvijek čini okosnicu njezina teksta, nacionalističke poruke su također prisutne u djelima. Čine se da su se neke spisateljice na južnoslavenskom interliteranom prostoru, devedesetih godina i kasnije, za razliku od zapadnih trendova i chick lit romana, odlučile za promoviranje patrijarhalnih vrijednosti, koje sa etnonacionalističkim primjesama bivaju izuzetno prihvaćene i čitane u regionalnim kulturama. To svakako pokazuje krizu u koju je zapala feministička, odnosno postfeministička praksa. I chick lit romani, kao i filmovi rađeni prema njima, osmišljeni su kao zabavni tekstovi¹ namijenjeni, uglavnom, ženama, u

¹Trivijalna literatura oduvijek je bila mamac za čitalačke mase i cilj

kojima pratimo iskustva urbanih junakinja poput ljubavnih veza, izlazaka, prijateljstva, rada u korporativnoj sredini, borbe sa težinom i sl. (Ryan 2010)

Najveći problem nastaje kada trivijalna književna djela postanu dio obavezne lektire i to u osnovnim školama, jer su današnja kanoniziranja književnih tekstova ispolitizirana i pripadanje određenom etniju, te propagiranje tema poželjnih za jednu etničku skupinu, čini pisaca ili spisateljicu ozbiljnim/om kandidatom/kinjom za ulazanje u kurikule. Većinom su tekstovi koje ove spistaljice pišu namijenjeni ženskoj publici, jer je u romanima, novelama i sl., riječ o romantičarsko – patrijarhalnom konceptu života i mišljenja. Trivijalnim tekstovima se postiže neka vrsta homogenizacije unutar čitalačke publike, jer su oni često namijenjeni ženama koje

joj je najčešće motivirati i uvjeriti čitateljke (jer se takva literatura najčešće piše za žene, bez obzira je li riječ o autoru ili autorici) da je takav trivijalni svijet moguć i u stvarnosti. Takva literatura može proizvesti jedino neureotične čitateljke kada se sudare (očekivani) svijet (trivijalnog) sa onim stvarnim. Janice Radway (1984) istražuje zašto žene čitaju ljubavne romane i jedna od skupinakoju je intervjuirala, između ostalog, odgovorila je da je to svojevrsan bijeg od svakodnevnog života u fikciju, gdje je moguć sretan završetak. Radway objašnjava stereotipne rodne uloge u ljubavnim naracijama, gdje se junakinje ovih romana gotovo uvijek povezuje sa ulogom supruge, ljubavnice ili majke. Autorica dalje navodi da ovakvi tekstovi onemogućavaju ženama da izgrađuju samostalan identitet koji se ne zasniva na stereotipno postavljenim rodnim ulogama. (Dugger 2014)

pripadaju određenom etniju, kako bi se i na taj način održala politika netrpeljivosti prema drugoj etničkoj skupini. Na neki način spisateljice takvim tekstovima postižu ono što politika ne uspijeva, a i to je dio projekta pomoću kojeg su etnopolitike zauzele javni prostor i održavaju se posljednja tri desetljeća. Većina teoretičara i teoretičarki koji se bave društvenim ugovorom u zapadnim kulturama, u kontekstu nacionalizma, slažu se u jednom: politika prema ženskom subjektu usmjerena u pravcu smještanja žena u prostor doma i oduzimanja njihove društvene relevantnosti. (Davis 2003) Ovakav scenarij smo već vidjeli na prostoru bivše Jugoslavije, a tada nacionalizam nije mobilizirao toliko žena koje će podupirati vlastitu degradaciju. Instrumentalizacija ženskog lika jednako je rasprostranjena u socijalizmu i etnokratiji, ali sa ogromnom razlikom, „jer etnokratije ženama oduzimaju redom sve što im je socijalizam na društvenom planu, ipak bio donio.“ (Iveković 2000:9-30) Upravo se na tim osnovama i gradi etnonacionalistička misao i država: degradiranje socijalističkog sistema s ciljem pokazivanja da je taj sistem izvor svih frustracija građani novih društava, bez obzira jesu li živjeli ili ne u Jugoslaviji. Roman *Ana Marija me nije volela*, Ljiljane Habjanović Đurović, Jugoslaviju prikazuje iz dvije suprostavljene etničke perspektive, koja će u čitateljima u Srbiji, hrvatsku prperspektivu predstaviti kao neprijateljsku prema Jugoslaviji,

ujedno i prema Srbiji. „Ana Marija nikada Hrvatsku nije priznavala za dio Jugoslavije, a sve u Jugoslaviji van Hrvatske i Bosne smatra Srbijom.“ (Habjanović Đurović 2005:33) Uticaj politike u romanu ima za cilj, prije svega, da se cjelokupno jugoslavensko antifašističko naslijeđe obezvrijedi i pokaže kako je etnička mržnja oduvijek obilježavala odnose među ljudima, te da je imala i karakter klasne netrpeljivosti. Simboličke predstavnice u romanu zastupaju ideologiju (muškog – bijelog) kolonizatora nad neciviliziranom kulturom, odnosno hrvatska (buržujka) svekrva zastupa civiliziranu zapadnu, proeuropsku, za raziku od srpske snahe, koja dolazi iz prljave, necivilizirane istočne kulture. Odnosi među dvjema junakinjama u romanu prividno su izmješteni iz privatnog prostora u javni, politički, te se one čine kao zastupnice dvaju političkih projekata. Zato je junakinjama data uloga glasnovornica politike, odnosno nacije, mada to u stvarnosti nikada nije istinska pozicija ženskog subjekta. Naciju, državu uvijek predstavljaju muškaraci, ali je u ovom slučaju romaninstrumentalizirao ženske likove i prekonjihovog mišljenja, posebno o tadašnjem sistemu, pokazuje se koliko je komunizam bio retrogradan, ali se generira i mišljenje jednog etnija o drugom. „Ona mene mrzi zato što sam iz Srbije.“ (Habjanović Đurović 2005:32) Na sličan način ženskom subjektu omogućava se da raspravlja o raspodjeli vlasti u doba

komunizma, s tim da njezino mišljenje vrijedi samo za prostor doma, dakle, nema nikakav uticaj na sferu javnog života i samim time pokazuje koliko je besmislena politička (etnička) netrpeljivost (među ženama) u djelu. „...‘Prosim lijepo, što uopće znači biti predsjednik općine u komunističkom režimu, gdje su ministri predratni radnici i robijaši!’“ (Habjanović Đurović 2005:33) Porazno je da se u ženskom tekstu govori isključivo negativno o komunizmu, s obzirom na to da su prava koja su žene tada stekle (bez obzira na deklarativnost), bila dovoljna da se nikada nisu morale na ulici boriti za pravo da odlučuju o svom tijelu, naprimjer. Jasno je da roman uopće nije imao namjeruna psihoanalitičkoj razini pokazati odnos Edipa i njegove majke, a onda i odnos Jokaste prema neželjenoj zamjeni (snahi) i neželjenom (djetetu) Ivi, već etnonacionalističke obrasce politike koja je transformirala komunizam u demokratiju, a sve u cilju da se shvati poraznost života u Jugoslaviji i mržnja Hrvata prema Srbima. Tako je Habjanović Đurović u romanu potencirala vječitu netrpeljivost među dva najbronija etnija u Jugoslaviji, pri čemu je svakako važno da se unutar vlastite (srbijanske) kulture postigne osjećaj kod čitatelja/ica da djelo ima funkciju zaštite nacionalnih interesa. Autorica je prividno ženskom subjektu dala važnost u smislu političkog predstavljanja, a suštinski su odnosi među ženskim likovima instrumentalizirani u političke svrhe, kako bi

se još više zaoštrilo neprijateljstvo u stvarnosti. S obzirom na to da je roman ispričan iz perspektive djevojčice, koja je pri tome fokusirana na mržnju bake Ana Marije, jasno je da cijeli tekst usmjeren na jednostrano prikazivanje etničke mržnju, ali i prezira prema partizanima, odnosno skojevcima. Devedesetih će, svakako, nacionalističke politike, u svim republikama u kojima su se vodili ratovi, više ili manje ovu tradiciju obezvrijediti i proglasiti partizansku borbu gotovo zločinačkom. Jasno je da roman nije imao namjeru kritizirati etničku mržnju u općem smislu, i to se vidi na pojedinim mjestima u tekstu kada se pominje pismo koje je Ana Marija napisala sinu. „Sadržaj pisma je bio takav da bi ga, samo da su znale za njega, štampale sve ustaške i četničke novine, kao primer žestine misli i osećaja pri iskazivanju nepomirljive nacionalne mržnje.“ (Habjanović Đurović 2005:13) Oštrica netrpeljivosti usmjerena je na ženu koju je sin odabrao za bračnu partnericu, s tim daje njezina etnička pripadnost u prvom planu: „Ako budeš dopelal tu srbijansku ciganku v moju hižu, bum je bez dvojbe ubila. Zaklala bum je, vjerovatno, (*sic!*) kak v Kulušićevnoj, kaj me, pak, žalostine rastiju vrbe, a one su, to nigdar nisi smi pozabit, sinek moj, najbolje mjesto za Srbe!“ (Habjanović Đurović 2005:13)

Djelo nije nastalo kao kritika jezika mržnje, niti ženomrračkog¹ diskursa na prostoru južnoslavenske zajednice, pa svakako izostaje bilo kakav feministički kriticism ženskog rasizma i sl. Roman ne samo da promovira žensku mržnju prema drugoj ženi, već se model takvog odnosa nalazi upravo u rasističkoj formuli odnosa buržujskih (bijelih) žena prema onima koje dolaze iz drugih/nizih klasa. Ovo je još bila tema feminističkih teoretičarki s početka sedamdesetih godina, kada je Florynce Kennedy napisala antologiju *Sisterhood is powerfull*(1970), (Hooks, 1984), u kojem je kritizirala upravo klasne odnose među ženama, koje su, prema njezinu mišljenju, ključ nedovoljne ženske solidarnosti.²Kako je ovaj problem prisutan i u feministički osvještenijim društvima, jasno je da se tamo gdje su žene samo simbolički prisutne, gdje ih se

¹Anrea Dworkin u djelu *Mržnja prema ženi*(1974), bavi se načinom na koji uglavnom muškarci zlostavljaju i mrze žene i djevojke, ali je u analizi bajki, posebno, pokazala i netrpeljivost žena jednih prema drugima. Bajke su svakako temelji za razumijevanje uloga koje su najčešće stereotipno postavljenje, odnosno u njima vlada crno – bijeli svijet ili kako Dworkin navodi ako je mušakarc uspravan, žena leži; kada je on budan, ona spava; kada je on aktivan, ona je pasivna, a kada ona preuzme ove osobine, aktivnost, budnost, djelovanje i sl., ondaje ona zla i mora biti uništena. (Dworkin 1974) Također su majke – maćehe – kćeri u bajkama prikazane u kontekstu mržnje i borbe za naklonost muškarca – princa, tj. budućeg muža.

²Keneddy navodi nekoliko slučajeva u američkom sudstvu u kojem žene – sutkinje propuštaju zaštititi druge žene – pripadnice druge klase ili rase kojima je neophodna zaštita u slučajevima porodičnog nasilja. (Hooks, 1984)

instrumentalizira u političke svrhe, stanje još i gore, odnosno ovakvi romani pokazuju da se uopće ne radi na podizanju svijesti o slodariziranju žena, već naprotiv. U jednom od svojih eseja Jasmina Tešanović objašnjava zašto žene imaju gotovo identičan odnos prema nacionalizmu kao i muškarci, premda se u nacionalnoj i nacionalističkoj misli ili projektu nikada ne izjednačavaju sa njima. Razlog je vrlo jednostavan, kaže autorica, jer je kod žena javni, „državni identitet uvek identitet iz druge ruke: polovni. (...) Žene se zapravo nikad ne prilagode osećanjima svog tela koje je nereprezentovano, dobrim delom, ako ne i potpuno u patrijarhalnom društvu. U tom smislu žene menjaju svoje vere, svoja imena. Naslede javni identitet od oca, onda ga zamene muževljevim (...). Njihova veza sa društvom, njihov kredo je potpuno filozofski, legalno druge vrste i prirode od muškarčeve. One krunišu svoj identitet, podržavajući svog muškarca. I u tom smislu, nacionalizam je, kao i histerija, reifikovana bolest muškarca kroz telo žene.“ (Tešanović2004:12-13) Kada se ovo ima na umu, onda je sasvim jasno da samo feministički osviještene žene, a u tom smislu i spisateljice, mogu odbaciti nacionalizam kao dio tuđeg (muškog) identiteta, jer on nikada ne može postati dio ženske kulture ili supkulture, jezika, identiteta. Dakle, samo one žene koje izvan stereotipno postavljenih rodni uloga uspijevaju da grade vlastitu ličnost i identitet,

mogu odbaciti nacionalističku retoriku i shvatiti da u svakoj fašizaciji društva one postaju prve koje plaćaju najskuplju cijenu svoje neosviještenosti. U etnopatrijarhalnoj kulturi takva je praksa gotovo uobičajena, pa su se žene mahom stavile u službu etnonacionalističke ideologije u političkom, obrazovnom, kulturnom životu jedne zajednice. Najupečatljiviji primjer tome je opus pojedinih autorica i njihove popularnosti u javnom prostoru, a to dalje znači i izniman uticaj na oblikovanje svijesti brojnih čitateljica. Ono što je ovim autoricama zajedničko je to da su se 'odjednom' iz drugih profesija prometnule u popularne 'književnice'. Matrica njihove popularnosti slična je populistima u politici, tj. i jedni i drugi koriste vokabular koji pogoduje trenutačnoj radikalizaciji i rerelegizaciji postjugoslavenskih zajednica. Svoju popularnost spisateljice *lake književnosti* duguju sistemu koji ne vrednuje književnu formu, niti važnost da književnost potiče buduće generacije progresiji društva, a ne regresiji i površnosti.

Književni tekstovi, odnosno autori i autorice u nekim slučajevima se nisu potrudili da promoviraju drugu vrstu diskursa od one koja vlada u svakodnevnoj političkoj praksi. Naprotiv, upravo su rasizmu, mržnji, isključivanju drugog dali šansu, pa se zato u romanu *Kad je bio juli* (2008), Nure Bazdulj Hubijar, u priči o genocidu u Srebrenici i zločinima nad muslimanskim stanovništvom Sjeveroistočne Bosne, našla

doskočicao *pehlivanskom identitetu*, preuzeta iz novina Zmaj od Bosne.¹ Jedno od posljednjih poglavlja ovog romanosa naziv *Pola vlah pola musliman* (sic!), aludirajući na priču o djeci koja su rađana u etnički miješanim brakovima, a koje su eugenetičari devedesetih smatrali izuzetno privilegovanim u SFRJ, te su u toku rata započeli sa kampanjom čistih (etničkih) brakova i identiteta. Roman je vjerovatno imao za cilj da u epistolarnoj formi ispriča traumu mladića koji preživljava pad Srebrenice 1995., te prikaže njegova nadanja da će se sresti sa svojom porodicom koja nije preživjela jedanaesti juli. Zbog upliva nacionalizma, nismo u mogućnosti čitati ovu ispovijest samo kao priču protiv rata i bezumnog ubijanja, što bi ona u svojoj esenciji i trebala biti. Pretposljednje poglavlje, između ostalog, govori o nadi da bi majka koja nije preživjela genocid u Srebrenici bila sretna zbog unuka, „pa makar mu zapjevala lujlja nana svoga pehlivana pola vlaha pola muslimana.“ (sic!) (Bazdulj Hubijar 2008:154) S obzirom na to da roman ne pripada književnosti koja se oštro i u potpunosti suprotstavlja ratnom, hušakačkom diskursu, onda je i rigidna patrijarhalna misao o ženskom rodu sasvim *prirodna* u tekstu. „Još si reko malo tiše da znaš da joj nije lahko na sve stić jer su tri direkta

¹List je izlazio u Tuzli od 1993. godine, a promovirao je bošnjačku nacionalističku ideologiju s ciljem da se diskreditiraju sve vrijednosti koje je SR BiH do tada imala.

kuće na ženi a kad joj je čovek u ratu pa samo pođahkad navrati, bezbeli sve četiri al se jopet mora znat ko je glava kuće i čija se sluša, da je starije muško u bešici od žene od osamdeset.“ (Hubijar 25:2005) U ovakvim i sličnim tekstovima inzistira se na ženskoj pokonosti patrijarhalnom autoritetu, koju čitatelji/ice svakako ne uoče odmah, jer su u takvim djelima ljubavna dinamika i horizont iščekivanja sretnog kraja osmišljeni da prikriju mizoginiju i rodnu nejednakost. Zato su ovakva i slična djela najopasnija po žensku društvenu vidljivost i samosvijest, pogotovu ako ovakve i slične autorice pišu i djela koja čitaju mlađi uzrasti. Bazdulj Hubijar piše i romane za djecu, odnosno djevojčice, pa i u tom pogledu tematika romantične patrijarhalnosti dominira u djelima poput romana *Ruža*. Tako djevojčice, još u osnovnoškolskom uzrastu, usvajaju stereotipne osobine koje se dodjeljuju ženskim likovima, a ta izloženost stereotipima kasnije znači i prihvatanje mišljenja o sebi u skladu sa patrijarhalnim normama. Ne zaboravimo da su žene uvijek suprotstavljene ženama u društvenom i privatnom (ne samo u svijetu književnog djela, kako objašnjava N. Wolf¹,

¹Kao što tvrdi Naomi Wolf žene ne promatraju žene iz ženske, već najčešće (muške) patrijarhalne vizure, pristaju na obrasce kojima dodatno slabe vlastitu poziciju u kulturi i daju legitimitet onima koji smatraju da žene ne mogu imati potpunu kontrolu nad svojim tijelom. „Kada žene u kulturi pokažu osobnost, one nisu poželjne, za razliku od poželjne, nesposobne naivke.“ (Wolf 2008:76)

već i u stvarnosti), a zahvaljujući toj suprotstavljenosti muška društva opstaju tako dugo.

'Opasnije' od romana Nure Bazdulj Hubijar su knjige koje pišu osobe kojima su temeljne vrijednosti ponašanja, morala, društvenog angažmana, preuzete iz svetih knjiga i u svakom se pogledu, kada je riječ o ženskom subjektu, pozivaju na poslušnost. Takav trend na južnoslavenskom prostoru pokazuju sve tri dominantne vjere, koje preko svojih književnih glasnogovonika/ica zagovaraju ideologiju i moralnost zajednica sličnu onima koje su nekoć, u vrijeme objavljivanja svetih tekstova, prakticirale zajednicena prostoru Bliskog istoka. Upravo takvu politiku ponašanja ženskog roda promovira autorica, umjetničkog imena, Sara Sabri. S obzirom na to da Sabri koristi i online medije za svoje ideje, a pregledi njezinih viralnih uradaka pokazuju koliko je popularna ova 'savjetnica',¹ zastrašujuće je da niko ne reagira na njezine

¹ U jednom intervjuu (<http://ftp.source.ba/Sara-Sabri--Zasto-zena-kada-trazi-ravnopravnost-ne-ode-u-rudnik-pa-radi-trecu-smjenu>) kaže da je shvatila da u BiH i regionu nedostaje 'naša' žena koja će savjetovati druge žene o porodici, tradiciji, braku, odnosu svekrve i snahe i sl., jer su do sada takve tekstove i knjige pisali muškarci, a ponajviše Arapi. Ona smatra da žene guši negativna patrijarhalnost, ne navodeći šta je i kakva bi to bila pozitivna patrijarhalnost, te svoje čitateljice i pratiteljice savjetuje da se kritički odnose spram tradicije i budućnosti, odnosno emancipacije. Emancipaciju autorica shvaća kao nešto što nam dolazi u budućnosti, (dakle, nešto što se nije desilo i

'savjete' i retrogradne izjave o ženskoj ravnopravnosti. Nekoliko njezinih knjiga u nazivu sadrži *šaputanje* žene mužu, kćeri, ženi, sestri... Ova popularna autorica je, slično srbijanskoj spisateljici Đurović Habjanović, većinu vlastitih iskustava pretvorila u knjige o tome kako žene mogu sebi pomoći u određenim situacijama. Stoga je ovakvim i sličnim autorima i autoricama najvažnije prenijeti poruku, koja je u skladu sa sadašnjim političkim obrascima, te se čitateljima/icama nudi samo puko prihvatanje, poistovjećivanje sa junacima i junakinjama ili 'uživanje' u površnosti teksta. Ovakva djela ne zahtijevaju prethodno znanje o historiji, kulturi, pravcima i periodima u umjetnosti ili znanje iz teorije književnosti i sl., tako da ozbiljna čitateljska refleksija ili transformacija kulturoloških obazaca izostaje, naprotiv, djela su i osmišljena da zadrže postojeće stanje. Sve je kreirano na razini patrijarhalnog 'umijeća', pa su rodne uloge i kreirane u

dešavao prošlo stoljeće) a to je najprije dokidanje čvrste povezanosti između muškarca i žene. Svije mišljenje, prvenstveno, objašnjava na primjeru neformalne veze u kojoj se muškarac i žena žele osjećati podjednako slobodnim i nesputanim patrijarhalnim besmislicama. Strašno je da neko u kulturi koja je toliko nazadna u pogledu ljudskih prava, kao bosankohercegovačka, na bilo koji način osporava emancipiranost i progresivnost, pogotovu kada je riječ o ženama. To svakako govori koliko je informirana pomenuta autorica, ne samo o važnosti emancipacije, već i o načinu na koji je shvaća. Inače, odlika većine njezinih savjeta ženama je u skladu sa vjerskim islamskim propisima, odnosno potčinjenost muškom autoritetu.

skladu s tim. U opusu Sare Sabri ženski subjekt promatra se, prije svega, iz religiocentrične perspektive, protiv koje su se snažno borile feministkinje s početka prošlog stoljeća. Šutnja koja je za ženski rod bila gotovo imanentna, u svakom pogledu, bila je predmet oštih kritika pogotovu kada je riječ o književnoj produkciji. Američka spisateljica i aktivistkinja Tille Olsen u svojoj knjizi *Silences*(1978) kritizirala je mušku dominantnost u književnom smislu, ukazivala na to koliko je malo autorica u književnosti na početku prošloga stoljeća. Osvrnula se i na kulturu, koja je utemeljena u religijskim principima širom svijeta, odnosno obrazac kojem su se okrenule mnoge žene u novoj radikalizaciji društava početkom novog stoljeća i milenija. Stereotipne uloge kojih su se žene oslobodile ili su to pokušavale, ponovno im je ponuđena u trivijalnim proznim ili video uradcima raznih 'spisateljica' i 'savjetnica'. One nanovo zagovaraju kulturu u kojoj je *vlastita soba* centar ženskog svijeta, iz koje je svaka samosvjesna žena pobjegla u biblioteku, u hram znanja i slobode. Danas je zatočeništvo'dobrovoljno' prihvaćeno pod okriljem vjerovanja da je to najbolji izbor za *čestitu ženu*. „Učini svoju kuću sebi najprijatnijim mjestom na svijetu, mjestom koje će biti tvoje carstvo. Budi ona koju zanima sve: i poezija, i vjera, i nauka, i film, i kultura, i politika i kuhinja, i dizajn itd.“ (Sabri 2014:18) Ne govori li nam autorica da je borba protiv podjele na privatni

i javni prostor¹ besmislena, kada žene u 21. stoljeću dobrovoljno prihvataju ili biraju (prirodni?!))prostor kuće, odnosno kuhinje? Uzalud svi doprinosi feminističke borbe i rezultat vidljiv tokom osamdesetih godina, kada su žene u liberalno – demokratskim društvima dosegle najveći stupanj ravnopravnosti, a javni prostor postao dostupan (gotovo)jednako i ženama i muškarcima, dok je u današnjim modernim društvima ovo dio svakodnevne prakse. Međutim, na dijelu Balkana demokratija je donijela i izbor da se žena ponovno (sada dobrovoljno) vrati *uvlastitu sobu*. Ova ideja postaje sve prihvatljivija kod mnogih mladih žena, koje, prihvatajući ovakve stereotipe o sebi, servirane od druge žene, nemaju nikakvu svijest da to možda i nije vrhunac ženske egzistencije. Ne morate biti feministički osviješteni/e da shvatite da nešto nije uredu sa društvima u kojima se žene ponovno moraju boriti za pravo na izbor, ali i za pravo nad svojim tijelom. Ono što mnoge žene koje slušaju i čitaju tekstove i intervju Sare Sabri ne mogu primijetiti, a to je da ona često koristi isti vokabular koji koriste muškarci (ili su koristili)

¹„Dihotomija između privatnog i javnog središnja je tema gotovo dvjestogodišnjeg feminističkog pisanja i političke borbe; na posljeticu, to je i razlog feminističkom pokretu. Premda neke feministice drže da je ta dihotomija univerzalana, transpovijesna i transkulturalna značajka ljudske egzistencije, feministička je kritika usmjerena prvenstveno na odvajanje i suprotstavljanje javne i privatne sfere u liberalnoj teoriji i praksi.“ (Pateman 1998:112)

kada je riječ o rodnoj ravnopravnosti. U video intervjuu¹ Sabri kaže da su žene isfrustrirane ravnopravnošću, (ma šta to značilo), te da, ako toliko žele biti ravnopravne sa muškarcima, treba da rade treću smjenu u rudniku. Zabrinjavajuće je koliko je 'savjetnica' neinformirana o činjenici da čak i ovako zaostaloj kulturi, kakva je bosanskohercegovačka, ženedoista rade u rudarskim jamama,² zajedno sa svojim muškim kolegama. Sara Sabri mizoginim jezikom pokušava reći da žene jednostavno nisu zaslužile ravnopravnost ili mogu biti ravnopravne samo ako rade iste fizičke poslove kao muškarci. Svjesno ili ne, autorica je za uzor ravnopravnosti u središte ponovno stavila muškarca (i njegovu fizičku snagu), a više od jednog stoljeća žene se diljem svijeta bore protiv muškocentrične perspektive i nametanja patrijarhalne

¹<http://ftp.source.ba/Sara-Sabri--Zasto-zena-kada-trazi-ravnopravnost-ne-ode-u-rudnik-pa-radi-trecu-smjenu>

²<https://www.slobodnaevropa.org/a/bit-ena-rudar-u-bih/24922636.htm> Uz to, ove godine je na Al Jazeera festivalu dokumentarnih filmova prikazan i film *Na kraju tame*, Ranka Paukovića, u kojem se tematizira pozicija žena u rudnicima, odnosno rodna politika i zanimanja u kojima nema mjesta za žene. Umjesto da se bori za ravnopravnost, Sabri je zapravo osuđuje i ismijava. U mnogo naprednijim zemljama, kao, naprimjer, u Sjedinjenim Državama, žene zaposlene u rudnicima danas imaju svoje organizacije pomoću kojih ostvaruju prava, dodatno se educiraju itd. A kako su se izborile za ravnopravnost u domeni 'muških poslova', osamdesetih godina, pokazuje nam Niki Caro u filmu *NorthCountry* iz 2005. godine.

ideologije. To znači bukvalno shvaćanje ravnopravnosti (prije svega na razini spolnosti, ne i rodnosti) i priznanje da ona može postojati samo u slučajevima kada žene dostignu istu fizičku snagu koju posjeduju muškarci, s tim da su i muškarci ovdje promatrani samo iz vizure tjelesnog, ne i nekog drugog očišta. Rodna ravnopravnost je svakako ozbiljnije pitanje nego što ga shvaća Sabri, kao i način na koji savjetuje žene, supruge, da ponovno učine sve da se muškarci osjećaju sretni i zadovoljni bračnim životom.

Patrijarhalizacija koju danas više od muškaraca zagovaraju žene na prostoru BiH, ali i u regionu, u potpunosti ruši sva prava i privilegije koje je ženski rod imao u komunističkoj Jugoslaviji. U ovome ne sudjeluju samo naivne i neobrazovane mlade žene, već naprotiv, ovo je projekat koji sprovode i one kojima je poznato značenje feminizma i feminističke prakse. Mnoge, koje podupiru patrijarhalne norme življenja, posebno u BiH, sebe nazivaju i feministkinjama, a u suštini njihov feminizam nema gotovo nikakve veze sa feminizmom koji je na Zapadu oslobodio i ženski, ali i sve druge rodove potčinjenosti patrijarhalnom autoritetu. Da nije tako, već bismo u BiH imali ozbiljne feminističke projekte koji bi od kraja rata do danas uspjeli uticati na proces destigmatizacije žrtava silovanja u ratu i nakon rata, kritizirati i javno osuditi fetvu Islamske zajednice u ratu da se silovane žene ožene i sakriju

svoju sramotu(!), zatim bi se povelala ozbiljna kampanja protiv ugovorenih brakova u koje stupaju maloljetnice, te svirepih ubistava žena i djevojaka itd. Ali, pošto je feminizam ovdje prihvaćen samo u obliku koji ne narušava patrijarhalnost, i dalje ćemo živjeti u izrazito radikalnom društvu koje nema nikakve prilike za moderniziranje. Ovdje je očito da neke žene nisu izdale feminizam, već ga nikada nisu ni prihvatile u njegovoj izvornosti.

Literatura:

- Bazdulj Hubijar Nura, *Kad je bio juli*, VBZ, Zagreb, 2005.
- BokGizela, *Nacistička rodna politika i ženska istorija*, *Reč*, no. 65/11, mart 2002.
- Dugger Julie M., *I'm a Feminist, But...: Popular Romance in the Women's Literature Classroom* Western Libraries Faculty & Staff Publications; 2014., https://cedar.wvu.edu/library_facpubs/60
- Dworkin Andrea, *Hating women*, Penguin Group, New York, 1974.
- Habjanović Đurović Ljiljana, *Ana Marija me nije volela*, Aleksandrija, Beograd, 2005.
- Hartsock Nancy, *Rethinking Modernism: Minority vs. Majority Theories Author(s): Cultural Critique*, No. 7, The Nature and Context of Minority Discourse II, 187-206 Published by: University of Minnesota Press, (Autumn, 1987).
- Herceg Pakšić B., Jakopović E., *Sakaćenje ženskih spolnih organa pojavni oblici, medicinska obilježja i kaznenopravna regulacija*, *Pravni vijesnik*, god. 31, br. 2, 2015.

- Hooks Bell, "*Feminist Theory: From Margin To Center*", South End Press 1984.
- Iveković Rada, *(Ne)predstavlja život ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989.godine*; U: *Žene, slike i izmišljaji*, priredila Branka Arsić, Centar za ženske sudije, Beograd, 2000.
- Mladenović Lepa, *Politika ženske solidarnosti*, <https://www.mreza-mira.net/vijesti/aktivnosti-mreze/lepa-mladenovic-politika-zenske-solidarnosti/>, dostupno 8.4.2017.
- Moi Toril, *I am not a woman writer*, Feminist Theory, SAGE Publications, vol. 9(3): 259–271.2008.
- Olsen Tillie, *Silences*, Feminist Press of the City Universey of New York, New York, 2003.
- Pateman Carol, *Ženski nered*, Ženska infoteka, Zagreb, 1998.
- Pološki Vokić Nina; Bulat Ivana, *Što žene lideri unose u politiku – psihološka i radna obilježja, stil vođenja, interesi i perspektive*, EFZG working paper series, br. 01, str. 1-10, 2013.
- Radway A. Janice, *Women Read the Romance: The Interaction of Text and Context*, Feminist Studies, Vol. 9, No. 1, 53-78(Spring, 1983).

- Ryan, Mary: *Trivial or Commendable? Women's Writing, Popular Culture, and Chick Lit*, Electronic journal of theory of literature and comparative literature, 3, 70-84, 2010., <http://www.452f.com/index.php/en/maryryan.html>;
- Sabri Sara, *Šapućem ti kao žena ženi*, Edukativni centar za žene i djecu Sara Sabri, Sarajevo 2014.
- Somers Christina, *Who stole feminism*, Simon & Schuster, New York, 1994.
- Strober Myra, *Podjela posla*, TPO Fondacija, Sarajevo, 2017.
- Tešanović Jasmina, *Balkan ne postoji*, Feministička, Beograd, 2004.
- Yuval-DavisNyra, *Nationalist Projects and Gender*, Nar. umjet. 40/1, 9-36; 2003.
- Wolf Naomi, *Mit o ljepoti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.